Adam Smith ve Ekonomi Felsefesinin Temelleri: Metafordan Modern Gerçekliğe

Adam Smith ve Ekonomi Felsefesinin Temelleri: Metafordan Modern Gerçekliğe adlı bu çalışma, **Adam Smith'in** meşhur **"Görünmez El"** metaforunun tarihsel kökenlerini, eserlerindeki gerçek kullanım bağlamlarını ve modern iktisat teorisindeki evrimini derinlemesine incelemektedir. Metinler, Smith'in bu ifadeyi külliyatında yalnızca üç kez ve sınırlı anlamlarda kullandığını vurgulayarak, kavramın 20. yüzyılda **Samuelson** gibi iktisatçılar tarafından nasıl "piyasaların kusursuz işleyişi" üzerine kurulu bir **mitolojiye** dönüştürüldüğünü analiz eder. Çalışmada, Smith'in bir iktisatçıdan ziyade **ahlak filozofu** kimliğine dikkat çekilerek, ekonomik düzenin ancak **adalet**, **empati** ve **tarafsız gözlemci** gibi etik temeller üzerine inşa edilebileceği savunulur. Ayrıca günümüzün dijital ekonomisindeki **algoritmik el**, bilgi asimetrisi ve piyasa başarısızlıkları gibi güncel meseleler, Smith'in orijinal teorik çerçevesi ışığında eleştirel bir süzgeçten geçirilir. Kaynaklar genel olarak, serbest piyasa ideolojisinin tarihsel bir çarpıtmaya dayandığını hatırlatarak, ekonomik özgürlüğün ahlaki ve hukuki sınırlarla dengelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu makaleyi Spotify'da sesli olarak dinlemek için podcast'ine bu linkten ulaşabilirsiniz.

1.1 Giriş: Bir Ahlak Filozofu Olarak Adam Smith'in Vizyonu

Modern iktisat kürsülerinde Adam Smith, genellikle serbest piyasanın ruhsuz bir savunucusu veya rakamlarla uğraşan bir teknokrat gibi tasvir edilir. Oysa Smith, her şeyden önce derinlikli bir ahlak filozofu ve "beşerî bilimci"dir. Onun ekonomi felsefesi, piyasa mekanizmalarını toplumsal uyum ve adaletten bağımsız birer "kara kutu" olarak görmez; aksine, iktisadi eylemlerin ancak ahlaki bir zeminde, "sempati" (*sympathy/empati*) ve "uygunluk" (*propriety*) kavramlarıyla çevrelendiğinde anlam kazandığına inanır.

Bu makaleyi Youtube'da görüntülü olarak izlemek için videosuna bu linkten ulaşabilirsiniz.

Smith, meşhur **"saat mekanizması"** benzetmesini kullanarak, bireysel eylemlerin toplumsal düzene nasıl evrildiğini açıklar. Bir saatin çarkları ve yayları zamanı göstermek üzere mükemmel bir uyum içinde döner; ancak bu niyet çarkların kendisinde değil, "saat ustasında" (Tanrı veya doğa yasası) saklıdır. Toplumda da bireyler kendi küçük dünyalarında dönerken, aslında insan tasarımı olmayan ama insan eyleminin sonucu olan "beliren bir düzen" (*emergent order*) inşa ederler.

Peki ama neden önemli? Ekonomi biliminin bu ahlaki ve felsefi zeminden koparılması, piyasayı sadece teknik bir hesaplama alanına indirger. Bu kopuş, piyasayı ahlaki zeminden mahrum bırakarak bir "Wile E. Coyote" etkisi yaratır; sistem, altında zemin (adalet ve etik)

kalmadığı halde boşlukta yürümeye devam ettiğini sanır, ancak ilk krizde yerçekimine yenik düşer. Smith'in felsefi derinliğini anlamanın ilk adımı, onun en çok yanlış anlaşılan kavramı olan "Görünmez El"in kökenlerine inerek bu mitolojiyi yapısöküme uğratmaktır.

1.2 "Görünmez El" Metaforunun Üç Boyutlu Analizi

Adam Smith, bir milyondan fazla kelimeyi bulan külliyatında "Görünmez El" (*invisible hand*) ifadesini yalnızca üç kez ve her birinde oldukça spesifik bağlamlarda kullanmıştır. Bu kullanım sıklığı, kavramın evrensel bir "piyasa yasası"ndan ziyade, sınırlı bir edebi metafor ve yer yer ironik bir teşbih olduğunu kanıtlar.

Aşağıdaki tablo, Smith'in bu ifadeyi kullandığı üç temel alanı karşılaştırmalı olarak sunmaktadır:

Eser	Bağlam	Metaforun İşlevi ve İronik Boyutu
Astronomi Tarihi	Antik Putperestlik ve Doğa Olayları	**Batıl İnanç Eleştirisi:** Doğa olaylarını bilimsel olarak açıklayamayan "ilkel" zihinlerin, yıldırımları Jüpiter'in müdahalesine bağlamasını "ezik ve korkak bir batıl inanç" (*pusillanimous superstition*) olarak hicveder.
Ahlaki Duygular Kuramı	Feodal Toprak Sahipleri ve Bölüşüm	**Biyolojik Zorunluluk:** Bencil toprak sahiplerinin mide kapasitelerinin sınırlı olması nedeniyle, hasat fazlasını çalışanlarıyla (istemeden de olsa) paylaşmak zorunda kalışını tasvir eder.
Ulusların Zenginliği	Tüccarın Güvenlik Arayışı	**Niyetlenilmeyen Fayda:** Sermayesini yabancı ticaret yerine "kendi güvenliği" için yerli sanayide tutan tüccarın, niyet etmediği halde toplumsal geliri artırmasını açıklar.

Kritik Değerlendirme: Bu üç farklı kullanımın tek ortak noktası **"niyet edilmemiş sonuçlar"**dır. Ancak Smith, Astronomi Tarihi'nde bu ifadeyi cehaleti alaya almak için kullanırken, modern iktisatçıların bu "ironik şakayı" kutsal bir piyasa kuralına dönüştürmesi tarihin en büyük retorik sapmalarından biridir. Smith için bu ifade, karmaşık bağlantı zincirlerini takip edemeyen okuyuculara yardımcı olmak için kullanılan ikincil bir illüstrasyondur.

1.3 Mitin İnşası: 20. Yüzyıl İktisadında Kavramsal Bozulma

Smith'in ihtiyatlı edebi metaforu, 20. yüzyılın ortalarından itibaren radikal bir dönüşüme

uğrayarak “Laissez-faire” (bırakınız yapsınlar) dogmasının sarsılmaz sütunu haline getirilmiştir. Bu süreçteki en büyük “retorik sahtekârlık”, Paul Samuelson’un 1948 tarihli ders kitabında görülür. Samuelson, Smith’in orijinal metnindeki “kendi güvenliği” gibi kısıtlayıcı ifadeleri budayarak, metne Smith’te olmayan **“as if” (sanki/mış gibi)** ifadesini eklemiş; böylece doğrudan bir gözlemi mistik bir genel prensibe dönüştürmüştür.

Friedman ve Hayek gibi isimler bu kavramı “kendiliğinden düzen” (*spontaneous order*) teorisiyle ilişkilendirseler de, modern iktisat Smith’in orijinal mesajından üç temel alanda sapmıştır:

- **Bireysel Çıkarın Doğası:** Smith “öz çıkarı” (*self-interest*) toplumsal bir bağ olarak görürken; modern mit, onu Mandeville tarzı bir “açgözlülük” (*selfishness*) ile karıştırmıştır.
- **Piyasanın Kurumsal Zemini:** Modern mit piyasayı boşlukta işleyen bir makine sanırken; Smith piyasayı adalet, mülkiyet hukuku ve ahlaki normlarla sınırlandırılmış “olgun” bir kurum olarak tanımlar.
- **Devletin Rolü:** Smith, devletin adalet sistemini kurma, tekelleri denetleme ve kamusal altyapıyı sağlama gibi görevlerini piyasanın “temeli” olarak konumlandırır.

1.4 Piyasanın Sınırları ve “Görünmez El”in Felç Olduğu Durumlar

Görünmez El metaforuna duyulan kör inanç, gerçek dünyadaki yapısal bariyerleri örtmektedir. Joseph Stiglitz’in ifadesiyle, **“Görünmez el aslında yoktur; varsa bile bilgi asimetrisi nedeniyle felçlidir.”**

1. **Bilgi Asimetrisi:** Piyasaların çalışması için şeffaflık gerekir. “İkinci el araç satıcısı” örneğinde olduğu gibi, bir taraf gizli bilgiye sahipse Görünmez El bir sömürü aracına dönüşür.
2. **Tekelleşme ve Superstar Firmalar:** Smith’in “iğne fabrikası” örneğindeki uzmanlaşma ve verimlilik artışı, günümüzde dev firmalar tarafından rakiplerini yok etmek ve piyasaya giriş bariyerleri kurmak için bir silah olarak kullanılmaktadır.
3. **Dışsallıklar:** Çevre kirliliği veya finansal balonlar, bireysel kararların topluma maliyet yüklediği “kötücül” (*malign*) sonuçlardır.

2008 finansal krizi sonrası Alan Greenspan’in “şok edici bir güvensizlik” içinde yaptığı itiraf, kurumların kendi çıkarlarını koruma güdüsünün tüm sistemi koruyacağı yönündeki ideolojik modelin iflasını kanıtlamıştır.

1.5 Dijital Çağda Yeni Paradigma: “Algoritmik El”

Modern ekonomide piyasa eşleşmeleri artık insanlar yerine algoritmalar tarafından yapılmaktadır. Amazon’un sıralamaları ve Uber’in dinamik fiyatlandırması ile ortaya çıkan bu yapıya **“Algoritmik El”** denilmektedir. Bu teknolojik katman, şeffaflık maskesi altında merkezi bir kontrol ve manipülasyon potansiyeli taşır.

“Görünmez El” vs. “Algoritmik El” Karşılaştırması:

Parametre	**Görünmez El**	**Algoritmik El**
Bilgi Türü	Örtük Bilgi (*Tacit Knowledge*)	Geçmiş Veri (*Historical Data*)
İrade	Bireysel Kararlar	Platform Sahiplerinin Kodları
Mekanizma	Dağınık ve Şeffaf	Merkezi ve Opak
Hız	İnsani Zaman Dilimi	Milisaniyeler (Yüksek Volatilite)

Hayek’in “keşif prosedürü” olarak tanımladığı fiyat sistemi, yaratıcılık gerektirir. Oysa yapay zeka sadece geçmişi analiz edebilir; ekonomik hayatın geleceğe dönük, yaratıcı ve “örtük” bilgisini kavramakta yetersiz kalır.

1.6 Ekonomi Sisteminin Ahlaki Harcı: Tarafsız Gözlemci ve Erdemler

Smith’e göre bir ekonomi sistemi, ancak ahlaki bir zeminde ayakta kalabilir. O, adaleti bir binanın **“vazgeçilmez harcı”** (*indispensable mortar*) olarak nitelendirir; adalet olmazsa toplum bir saniye bile var olamaz. Yardımseverlik ise binayı güzelleştiren bir “süstür”.

Bu sistemin merkezinde, bireyin kendi davranışlarını dışarıdan adil bir yabancının gözüyle değerlendirmesini sağlayan bir “vicdan aynası” (*looking-glass*) olan **“Tarafsız Gözlemci”** (*Impartial Spectator*) kavramı yer alır.

So What? Analizi: Öz-denetim (*self-command*) ve ihtiyat (*prudence*) erdemlerinin yokluğunda, piyasa disiplini yerini kısa vadeli açgözlülüğe bırakır. Smith’in perspektifinden, ahlaki denetimin (içsel) ve adalet sisteminin (dışsal) çöktüğü bir piyasa, zenginlik değil toplumsal çürüme üretir.

1.7 Sonuç ve Stratejik Politika Önerileri

Adam Smith’in gerçek mirası, kuralsız bir serbestlik değil; sorumluluk, adalet ve toplumsal refah üzerine inşa edilmiş bir düzendir. “Görünmez el” ilahi bir güç veya mistik bir ilke

değil; ancak adil kurumlar ve şeffaf bilgi ortamında çalışan insani bir koordinasyon aracıdır. Bu denetim mekanizmaları zayıfladığında ortaya çıkan "Ulusal Çürüme" (*National Decay*) riski, bugün her zamankinden daha yakındır.

Modern politika yapıcılar için stratejik yol haritası:

- **Stratejik Sektörlerde Yerli Dayanıklılık:** Smith'in "kendi güvenliği" vurgusuna sadık kalarak, kritik teknolojilerde ulusal dayanıklılığa odaklanılmalıdır.
- **Algoritmik Şeffaflık Düzenlemeleri:** Dijital platformların veri tekelini ve tüketicileri manipüle eden algoritmik asimetrisini gidermek için katı şeffaflık standartları getirilmelidir.
- **Antitröst ve Rekabetin Optimizasyonu:** "Superstar" firmaların piyasaya giriş bariyerleri oluşturmasını engelleyen, verimliliği bir silaha dönüştürmeyen proaktif politikalar uygulanmalıdır.

Nihayetinde, iktisat teknik bir hesaplamadan ziyade, adalete dayalı toplumsal bir sözleşmedir. Piyasa özgürlüğü, ancak adaletle sınırlandırıldığında gerçek toplumsal zenginlik üretir.